

6

een mythische tijd

De tijd is vriend en vijand.

Zonder de tijd zijn we niets, hij is onze bedding.

Mèt de tijd zijn we een zuchtje wind en voorbij.

Tijd komt naar ons toe, al weten we niet vanwaar.

**Tijd is niet te bestendigen; hij blaast ons voort,
al weten wij niet waarheen.**

**Wij kunnen geen stap zetten buiten de tijd
en elke stap in de tijd knaagt aan ons bestaan.**

**Alles draagt het merkteken van voorlopigheid
en dus van historische bepaaldheid.**

T. van Knippenberg, *de tijd is vriend en vijand*,
Bazuin 23-12 1994, p.29

TIJD

uit: Els Goethals, mythologie zonder voetnoten, 28-29

De mythische koning Artavazd uit Armenië was geen aardige man. De uitzonderlijke magische kracht waarover hij kon beschikken, wilde hij gebruiken om de Tijd stop te zetten en zo de wereld te vernietigen. Gelukkig maar dat hij, terwijl hij aan het jagen was in de buurt van de berg Ararat, van een steile rotswand naar beneden viel. Een paar handige demonen, die wisten wat deze slechte koning van plan was, konden hem toen vastgrijpen en in een grot opsluiten. Ze hielden hem daar nog altijd vast, stevig geketend. Maar toch slagen twee honden er telkens opnieuw in om een jaar lang aan die ketens te knagen. Tegen het eind van elk jaar zijn die boeien dan ook beangstigend dun geworden. Rond nieuwjaar is het gevaar heel groot dat Artavazd zal kunnen ontsnappen, de Tijd toch nog zal stilzetten en dus de wereld zal vernietigen. Daarom zijn de Armeense smeden in die periode bijzonder op hun hoede en gaan ze elk in hun smidse een paar stevige klappen met hun hamer geven om de ketens van Artavazd weer vast te slaan en zo de wereld van de ondergang te redden.

Folkloristische gebruiken en mythische verhalen zijn vaak verbonden met bepaalde periodes van het jaar. Ze laten ons onderhuids voelen hoe kwetsbaar onze relatie met de Tijd wel is. Alweer een jaar voorbij, zeggen we met nieuwjaar en we proberen dat bevreedende tijdsgevoel weg te moffelen met groene dennentakken en kleurig cadeaupapier. Want het zal wel weer lente worden.

De natuur geeft ons telkens weer de illusie dat we deel uitmaken van een grote cyclische beweging die ervoor zorgt dat uiteindelijk alles op zijn pootjes terechtkomt.

De bekendste wereldboom is de es Yggdrasil. Volgens de Scandinavische mythe vult hij de hele wereld. Maar Yggdrasil is kwetsbaar, en de zekerheden die hij biedt zijn niet absoluut. Want deze sterke goddelijke wereldboom zal misschien wel vernietigd worden. Ook al zijn zijn takken over de hele wereld verspreid, en reiken zijn wortels tot ver onder de aarde, tot bij de mysterieuze rijken van Asen en Reuzen, en ook al kunnen ze daar het water opzuigen van de bron van de hoogste wijsheid, toch is het eeuwige leven van Yggdrasil zeer twijfelachtig.

Er knaagt immers een draak aan zijn wortels. Al eeuwenlang. Het verborgen onheil loert. Niemand weet wat de uitkomst zal zijn en onzekerheid triomfeert over de kosmos.

Over onzekerheid en instortende toekomst-verwachtingen gaat een van onze bekend-ste mythische verhalen. Ook daarin speelt een boom een belangrijke rol. De boom, de slang, Adam en Eva - ontelbare keren zijn ze geschilderd, voor altijd in ons geheugen gegrift op het dramatische moment van de zondeval.

De bijbel zegt uitdrukkelijk dat er in het aards paradijs niet één, maar twee bijzondere bomen stonden: de boom des levens en de boom van kennis van goed en kwaad. God verbiedt Adam en Eva te eten van de kennisboom, maar niet van de levensboom.

Over die levensboom horen we in de bijbel verder niet veel meer, behalve dan dat hij voor de mensen onbereikbaar wordt. Maar hij floreert nog wel in veel andere mythologische verhalen en daar heet het onveranderlijk dat wie erin slaagt van zijn vruchten te eten, onsterfelijk wordt.

Herhaaldelijk krijgt de mens de kans die felbegeerde onsterfelijkheid te plukken, maar telkens weer verknoeit hij het.

Neem bijvoorbeeld de Urubu's. Zij waren erbij toen in het begin van de wereld een reusachtige vervellende boom bestond, die wira pirok heette. Op een nacht begon die luid te kreunen en te zuchten, alsof hij heel erg ziek was. De slang, de spin, de scorpioen en de cicade kwamen aangelopen om te zien of ze konden helpen. Zij werden beloond voor hun medelijden en hulpvaardigheid, want de boom verklapte hun hoe ze zelf ook konden vervellen. Maar de mens was te lui en te onverschillig om op te staan. Zo komt het dat wij niet weten hoe we uit onze oude huid moeten kruipen en met een nieuwe herbeginnen. Daarom zijn wij niet onsterfelijk.

Als Adam en Eva al van de levensboom in het aards paradijs gegeten hebben, dan ging het effect daarvan verloren omdat ze ook van de verboden kennisboom aten. Zij hebben dus, net zoals de Urubu's, hun kans verkeken. Niet omdat zij te lui waren, maar omdat ze te slim wilden zijn. Ze wil-

den kennis hebben, weten wat ze deden en waarom ze het deden. Ze wilden zelfbewust zijn, zelf een oordeel vormen over goed en slecht. Eigenlijk wilden ze gewoon echte mensen zijn.

Daarvoor moest een hoge prijs betaald worden: twijfel en radeloosheid en pijn en hard werken en vloeken. En sterven. Maar de verboden vrucht was gegeten. Het nieuwsgierige kenniszaadje raken we nooit meer kwijt. En dus gaan wij op zoek naar verklaringen. Wij bedenken mythologieën en cultuur en wetenschap. En misschien komen we wel tot de conclusie dat we Adam en Eva, de slang en de kennisboom nooit dankbaar genoeg kunnen zijn.

Levensbomen, kennisbomen en wereld-bomen, de drie zijn niet altijd even duidelijk van elkaar te onderscheiden. Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat de boom in zovele culturen is uitgegroeid tot een krachtig symbool. Met zijn telkens weerkerende cyclus van afstervende bladeren, dorre winterse takken, uitbundig groene lentes die resulteren in vruchten en nieuwe zaden, heeft hij millennia lang de mensen niet alleen schoonheid en voedsel gegeven, maar ook een beeld van hoop. Een oeroud beeld van nieuw leven.

Vooraf oosterse culturen hebben vanuit dat cyclische tijdsgevoel mythen bedacht die hun een heel ander wereldbeeld geven.

Zoals de seizoenen telkens weerkomen, zeggen ze, en zoals de zon elke dag opnieuw van oost naar west trekt, zo zal ook de onmeetbare cyclus van de Tijd zichzelf vernieuwen. De tijd is niet een lange voortdurende rechte lijn, maar een cirkel, een wiel, een rad dat uiteindelijk en onherroepelijk weer bij zijn beginpunt terechtkomt.

Hindoes en Sikhs spreken van enorme periodes van miljardenjaren, die deel uitmaken van een cyclus die eindeloos zal blijven doorgaan, met telkens weer de geboorte van een wereld, een lange tijd van ontwikkeling en uiteindelijk de vernietiging, gevolgd door een wedergeboorte.

Hoewel dit beeld van een ronde, cyclische tijd volkomen uit ons hedendaagse westerse denken is verdwenen, vinden we het wel terug in oude Europese mythen.

In de Scandinavische versie komt de wereld aan zijn eind door verschrikkelijke natuurrampen. Alles verslindend trekt de wolf Fenrir over het land en de Midgardslang spuwt haar gif door de lucht en over de zee. Alle monsters trekken ten aanval. De goden worden vernietigd en de aarde zinkt in zee.

Dit afschuwelijke einde hoort echter bij de normale cyclus, want na lange tijd zal de aarde weer oprijzen uit het water, de goden zullen uit de dood terugkomen en nieuwe mensen zullen op de nieuwe aarde rondlopen.

Ook in de klassieke mythologie leeft de idee dat de Tijd een opeenvolging is van elkaar ritmisch afwisselende periodes die deel uitmaken van een gigantisch cyclisch systeem.

Grieken en Romeinen hadden hun god van de tijd. Kronos heette hij bij de Grieken, Saturnus bij de Romeinen.

Kronos is de vader van de belangrijkste Olympische goden. Hij heeft zijn eigen vader Oeranos gecastreerd en de heerschappij over de wereld op zich genomen. Nu vreest Kronos dat zijn eigen kinderen hem even genadeloos zullen behandelen en dus vreet hij hen op, onmiddellijk na de geboorte. Nadat hij al drie dochters en twee zonen verslonden had was voor zijn vrouw Rhea de maat vol. Toen er opnieuw een zoon geboren werd, wikkelde ze een steen in luiers en gaf die aan haar man om op te eten in plaats van het kind. Verborgen en ver weg van zijn vader kon Zeus, de jonge god, opgroeien tot hij oud genoeg was om precies dat te doen wat Kronos had willen vermijden. Hij castreerde zijn vader en dwong hem zijn verslonden broers en zusters, die goddelijk en dus onsterfelijk zijn, uit te braken. Kronos verdween naar de bodem van het heelal, volgens één traditie. Naar een eiland in het uiterste westen van de wereldzee, volgens een andere.

Niet echt een sympathiek personage, deze Vader Tijd. Toch mag hij in het tijdsbeeld van de Grieken een positieve rol spelen. Ze noemen hem immers de regeerder over de Gouden Tijd, toen de mensen nog in een soort paradijs leefden, rustig in hun slaap mochten sterven en daarna als goede geesten voortleven. Zijn zoon Zeus was niet zo'n succes als mensenschepper. De mensen van zijn Zilveren Tijd waren hooghartig en gewelddadig, en Zeus verborg hen dan maar onder de grond. Een nieuwe poging bracht de mensen van de Bronzen Tijd, die elkaar uitmoordden en prompt naar de onderwereld verdwenen.

een mythische tijd

Vervolgens kwam het tijdperk van de helden. Zij waren kinderen van menselijke moeders en goddelijke vaders en gingen uiteindelijk naar het Eiland van de Gelukzaligen.

Ten slotte maakte Zeus onze mensensoort. Dat gebeurde in de IJzeren Tijd. Wij zijn niet helemaal goed, maar ook niet helemaal slecht. En we moeten hard werken voor de kost. Maar tot er een nieuwe Gouden Tijd komt mogen wij op aarde blijven.

Dat die nieuwe Gouden Tijd er ooit zal komen, daaraan valt niet te twijfelen.....

6.tijd en mythe

- tijd als een godheid
- iconografie van de tijd
- scheppingsverhalen van de tijd

ONEINDIGHEID EN EEUWIGHEID

MYTISCHE BELEVING VAN TIJD

De tijd als een godheid en de stroom der gebeurtenissen

Uit: M.L. von Franz, *Tijd*, blz. 5-11

De tijd is een van de grote archetypische ervaringen van de mens, en de tijd heeft zich altijd onttrokken aan al onze pogingen tot een volkomen rationele verklaring. Geen wonder dat de tijd oorspronkelijk werd beschouwd als een godheid en zelfs als een verschijningsvorm van de oppergod, vanuit wie de tijd als een levensrivier stroomt. Pas in de moderne westerse fysica is de tijd een deel geworden van een wiskundig kader, dat we met ons bewuste denken gebruiken om natuurkundige gebeurtenissen te beschrijven. Het denken van de primitieve mens maakte minder onderscheid dan het onze tussen uiterlijke en innerlijke, materiële en geestelijke zaken. De primitieve mens leefde in een stroom van innerlijke en uitwendige ervaring, welke ieder ogenblik een andere groepering van gelijktijdig optredende gebeurtenissen bracht, en derhalve voortdurend veranderde, zowel kwalitatief als kwantitatief.

En zelfs onze schijnbaar vanzelfsprekende opvattingen over verleden, heden en toekomst blijken niet universeel te zijn. Zo hebben bijvoorbeeld de Hopi-indianen er geen woorden voor in hun taal. Hun universum heeft twee basisaspecten: datgene dat manifest is en dus meer 'objectief', en datgene wat zich begint te manifesteren en meer 'subjectief' is. Concrete dingen zijn manifest en behoren daarom reeds tot het verleden; innerlijke voorstellingen, verschijningen, verwachtingen en gevoelens zijn 'subjectief', op weg naar manifestatie, en daarom meer op de toekomst gericht. Het heden is dat scherp van de snede waar iets ophoudt met zich te gaan manifesteren (al verleden is) of op het punt staat om zich te gaan manifesteren. Voor de Hopi is er geen voortdurende tijdsstroom, maar een veelheid van nauwkeurig onderscheiden gebeurtenissen. De schepper van dit alles is 'a'ne himu, een 'machtig iets', een soort kosmische adem.

Ook kinderen leven niet dadelijk in onze gemeenschappelijke klokke-tijd. Ze hebben er blijk van gegeven om ritme, snelheid en frequentie op te merken, lang voordat ze beginnen te wennen aan onze normale tijdsopvatting.

AION

In het oorspronkelijke beleven van de mens was de tijd het leven zelf en ook het goddelijke mysterie. Dit blijft zo in de tijdsopvatting van de oude Grieken. De Grieken identificeerden de tijd zelfs met Okeanos, de goddelijke rivier, welke de aarde als een cirkel omringde, en die ook het heelal omgaf in de vorm van een cirkelvormige stroom of een staartende slang met de zodiak op zijn rug. Deze slang of stroom werd ook Chronos (Tijd) genoemd en later geïdentificeerd met Kronos, de vader van Zeus, en ook met de god Aion.

Oorspronkelijk betekende Aion het levenssap in levende wezens, en tevens hun levensduur of toebedeelde lot. Deze vloeistof bestond na de dood voort in de vorm van een slang. Het was een 'vruchtbare substantie', net zoals al het water op aarde en vooral Okeanos-Chronos, de schepper en vernietiger van alles. De filosoof Pherekydes leerde dat de basissubstantie van het heelal de tijd (Chronos) was, vanuit wie het vuur, de lucht en het water voortkwamen. Okeanos was ook een soort van oer-wereldziel.

In Helleense tijden was Aion Chronos geïdentificeerd met de oude Perzische tijdgod Zurvan. De oude Perzen onderscheidden twee aspecten van deze oppergod: *Zurvan akarana*, Oneindige Tijd, en *Zurvan dareghochvadhata*, Tijd van een lange Heerschappij. Deze laatste was de veroorzaker van verval en dood, en werd soms geïdentificeerd met Ahriman, het beginsel van het kwaad. De Orphische en Mithraïsche kringen van de late oudheid identificeerden Zurvan, in zijn beide tegengestelde aspecten tegelijkertijd, met hun Aion. Een tekst roept Aion aan met de volgende woorden:

Ik groet u, gij die het hele uitpansel vult, geest die zich uitstrekt van de hemel tot de aarde... en tot de grenzen van de onderwereld... geest die ook in mijzelf binnendringt en me weer verlaat. Gij, de dienaar van de stralen van de zon, die de wereld verlicht... een grote, cirkelvormige, mysterieuze vorm van het heelal, hemelse geest, luchtgeest, aardse, vurige, windgelijke, lichte... donkere geest, die schijnt als een ster... Heer, god van de Aionen... Heerser over alles.

Aion, de god van de tijd, is hier duidelijk een personificatie van het dynamische aspect van het bestaan, van wat we tegenwoordig een beginsel van psychofysische energie zouden kunnen noemen. Alle tegenpolen - verandering en duurzaamheid, zelfs goed en kwaad, leven en dood - zijn in dit kosmische beginsel inbegrepen.

Deze Aion werd soms geïdentificeerd met de zonnegod, die blijkbaar de grote maatstaf van de tijdseenheden is. De ingewijde bidt tot hem:

'O Heer, die met uw geest de vurige sluitingen van de viervoudige gordel bindt... vuurloper, schepper van het licht, vuur-ademer, met vurige moed... Aion, god van licht... open de deuren voor mij.'

Egyptische zonnegod Ra

Deze god erfde vele aspecten van de Egyptische zonnegod Ra, de heerser over de tijd. Ieder uur van de dag en de nacht veranderde deze god zijn vorm: Hij kwam bijvoorbeeld op als een scarabee en daalde in de onderwereld af als een krokodil; op het ogenblik van zijn wederopstanding na middernacht nam hij de vorm aan van een dubbele leeuw, *Roeti*, 'Gisteren en Vandaag.' Osiris, de wederopgestane mens die een god werd, zegt ook over zichzelf: 'Ik ben Gisteren, Vandaag en Morgen.' Hij woont in het 'Huis van de Eeuwigheid' of 'Huis van Miljoenen Jaren.'

Naast de zonnegod verpersoonlijkten de oude Egyptenaren de oneindige tijd ook als een aparte god, Heh. Hij draagt *deanch*, het symbool van het leven, aan zijn rechterarm. Net zoals in Griekenland werd in Egypte de slang ook in verband gebracht met de tijd. De slang vertegenwoordigde leven en gezondheid, en ieder individu werd beschermd door een 'levensduur-slang', die een genius van tijd en van herleving na de dood was.

India

In India wordt ditzelfde archetypische symbolisme van tijd, als de godheid en ook als een oneindige stroom van leven en dood, gevonden. In de Bhagavadgita (3de of 4de eeuw voor Chr.) verschijnt de god Krisjna zelf aan Arjoena in zijn verschrikkelijke gedaante. Hij ziet in hem alle andere goden tegelijk: 'Ik zie een oneindig wezen, waarin alle gestalten samensmelten tot ontelbare lichamen, armen en ogen.' Zij verdwijnen in een grote stroom in de kaken van een vlamvend vuur, waarin zij met haastige stap binnengaan. Dan zegt Visjnoe: 'Weet dat ik de tijd ben, die de werelden doet vergaan en hier bezig is het mensdom te vernietigen.'

Niet alleen Visjnoe, maar ook Sjiva vertegenwoordigt de tijd. Hij symboliseert 'de energie van het universum, welke voortdurend de vormen waarin hij zich manifesteert scheidt en onderhoudt.' Sjiva wordt *Maha Kala*, Grote Tijd, genoemd, of *Kala Roedra (Kalaroedra)*, 'Alles verslindende Tijd'. Zijn *sjakti*, of actieve energie, verschijnt in een verwoestende gedaante, belichaamd in de verschrikkelijke godin Kali. Kali is de tijd, want Kali is de vrouwelijke vorm van Kala, hetgeen 'tijd' betekent, de kleur 'blauwzwart' en de dood.

De mystieke filosofie van het hindoeïsme beschouwt deze wereld als onwerkelijk; vooral de tijd misleidt de onverlichte ziel en doet deze uitsluitend geloven aan zijn eigen zelfbewuste wezen en de werkelijkheid van uiterlijke zaken. Maar in werkelijkheid is deze vergankelijke wereld een soort van illusie: 'Werkelijk, voor hem die dit weet (voor de verlichte mens)... gaat de zon nooit op of onder. Voor hem is het eeuwig dag' (*Chandogya Upanisjad* III, 11.3).

Eeuwige dag

Deze 'eeuwige dag' is God zelf. Iets dergelijks wordt door een Noordamerikaanse Delaware-indiaan beschreven, n.l. het visioen dat hij had van God: hij zag

'een grote man die bekleed was met de dag, de stralendste dag die hij ooit had gezien, een dag van vele jaren, van een eeuwige duur zelfs. De gehele wereld was over Hem uitgespreid, zodat men de aarde en alle dingen op de aarde in Hem kon zien.'

Yin Yang

In China wordt de tijd beschouwd als een aspect van het dynamische grondbeginsel van het universum. De tijd behoort tot het mannelijke Yangbeginsel, dat gesymboliseerd wordt door drie rechte lijnen; de tegenhanger, het vrouwelijke *Yin* (gesymboliseerd door drie gebroken lijnen) wordt geassocieerd met ruimte. Deze beide manifesteren Tao, de geheime wet die de kosmos bestuurt. Yang, het scheppende, 'handelt in de wereld van het onzichtbare, in het geestelijke en in de tijd, en Yin, het ontvangende, werkt in op het materiële in de ruimte en brengt materiële dingen tot uiting.¹⁷ De tijd, op deze wijze gezien, 'is het middel om te verwerkelijken van wat mogelijk is.' Wanneer de groep lijnen die Yang symboliseert, verdubbeld wordt, krijgt men het teken t'ien (hemel) en dit duidt de oneindige beweging van de hemel aan. Dit voortgaan in de tijd is het beeld van de macht die inherent is aan het scheppende beginsel; het wordt gesymboliseerd door de draak. Het brengt kwaliteit voort, terwijl het ontvangende kwantiteit voortbrengt.

Marcel Granet heeft laten zien dat Yang en Yin geen statische kosmische grondbeginselen zijn, maar afwisselende kosmische *ritmen*. De tijd is in China nooit beschouwd als een abstracte parameter of als een 'leeg' tijdvak. Het woord voor tijd, *ene*, betekent meer: een omstandigheid die al of niet gunstig is om te handelen. Tijd en ruimte, zegt Granet, werden beschouwd als een ensemble van situaties en plaatsen, een bijeenkomen van samenvallende gebeurtenissen. Datgene wat zulke gelegenheden en plaatsen 'bijeendoet komen' wordt *chin* genoemd, 'duur'. 'Vroegere tijden, de tegenwoordige tijd, de ochtend en de avond vormen met elkaar duur... Soms heeft de tijd echter geen duur, want het aanvangspunt van tijd heeft geen duur.' Zolang zij als 'kiemen' bestaan, bevinden de situaties zich nog buiten de tijd en kunnen zij door de mens worden beïnvloed; pas wanneer zij in de duur-tijd terechtkomen, worden het vaste wezenlijkheden.

De Maya's

In de tijdsopvattingen van de Maya's en de Azteken vinden we ook een hechte relatie van de tijd met de kosmische scheppende energie die van de godheid emaneert. Het meest voorkomende woord voor tijd, *kin*, in de taal van de Maya's wordt vaak weergegeven door de hiëroglief die hier is afgebeeld. Deze betekent 'zon' en 'dag'. Het bestaat uiteen bloem met vier blaadjes, een soort frangipani. De lijnen die er aan de onderkant uitkomen zijn 'de baard van de zon' of 'pijlbundels van de zon'; naar mijn mening vertegenwoordigen ze de scheppende vitale energie van de zon. Ook de slang ontbreekt niet in dit verband: de Maya's aanbaden een slang met twee koppen, waarvan de ene kop het leven en de andere de dood voorstelde.

In de beschaving van de Azteken werd de tijd geassocieerd met de oppergod, de scheppergod Omoteotl, de moeder en vader van alle dingen. Hij droeg ook de naam 'spiegel die alle dingen verlicht', Heer van het Vuur en Heer van de Tijd.

Deze god schiep eerst vier andere goden: de rode Tezcatlipoca van het oosten, de zwarte die in het noorden woonde, de witte in het westen en de blauwe in het zuiden. Bij deze vier goden behoren bepaalde planten, dieren en kwalitatief verschillende jaren. In het midden verblijft de god van het vuur. De vier Tezcatlipoca's schiepen toen alle andere dingen. Pas bij hun verschijnen deden tijd en ruimte hun intrede in de wereld. Het begrip tijd betekent in het denken van de Azteken iets abrupts. De ene keer overheersen oostelijke en positieve krachten, de andere keer noordelijke en soberheid; vandaag leven we in goede tijden, morgen misschien in ongunstige. 'Is er misschien enige waarheid in onze woorden hier?' vraagt een wijze man en dichter; 'alles lijkt zo op een droom.' 'Pas na de dood', zegt een ander, 'zullen we "Zijn gezicht kennen", namelijk dat van de oppergod wiens naam is 'Nacht en Wind', en die ook een ondoorgrondelijk mysterie is.'

de joodse en christelijke opvatting

In tegenstelling tot deze mythen waarin God zelf tijd is (en ook niet-tijd), zien de joodse en christelijke mythen God als zuiver buiten de tijd, terwijl Hij de tijd heeft geschapen, samen met het universum. Nadat God de wateren boven het firmament had gescheiden van de wateren daaronder, en de zon en de maan had geschapen, ontstonden dag en nacht en begon de tijd. En hoewel we geloven dat de stoffelijke natuur onderhevig is aan wetten welke bepaalde gebeurtenissen in de tijd doen terugkeren, zijn er ook periodiek terugkerende wonderen, magische en parapsychologische fenomenen, die worden veroorzaakt door de directe tussenkomst van God de schepper, een voortdurende dramatische confrontatie met Zijn schepping en met de mens.

De belichaming van Christus is het meest radicale van deze gebeurtenissen, welke de tijd verdeelde in een volkomen verschillend Voor en Na. Volgens Petrus 3:18 stierf Christus slechts eenmaal voor onze zonden, eens en voor altijd (*hapax, semel*). En zo wordt het voortschrijden van de geschiedenis bestuurd en gericht door een uniek feit, dat nooit herhaald kan worden. Op grond van de belofte van Christus om terug te keren richtten de vroege christelijke broederschappen zich veel meer op de toekomst dan op het verleden, hopen op de glorieuze terugkeer van Christus.²⁵ Evenzo verwachten de joden de komst van de Messias aan het einde der tijden.

Augustinus

Met Augustinus deed een nieuw aspect van dit idee zijn intrede in onze traditie: het idee dat God niet alleen aanwezig is in de kosmos, maar ook in het binnenste van de ziel van de mens. Zo krijgt ook de tijd, als een 'werking' van God, een psychologische nuance. Het heden is slechts een ervaring in de ziel; het verleden is een herinneringsbeeld in de ziel; en de toekomst bestaat slechts als onze psychische verwachtingen. Maar de gewone tijd is vergankelijk en betekenisloos: deze verdwijnt wanneer de ziel zich verenigt met God.

Newton

Zelfs voor Isaac Newton bestond er nog een absolute ruimte en een absolute tijdsstroom, welke beide emanaties van God waren, hoewel ze in de praktische natuurkunde parameters waren geworden omdat de tijd meetbaar is aan de hand van bewegende substanties. Deze aanvankelijke scheiding van 'goddelijke tijd' en meetbare tijd staat misschien in verband met de ontwikkeling van de klok, ons instrument om tijd te meten.

de tijd als stroom

Het oorspronkelijke idee van tijd als een rivier of stroom ligt ten grondslag aan die tijdmeetinstrumenten welke waren gebaseerd op de stroming van de een of andere substantie, een vloeistof - in waterklokken of kwikklokken — of zand. De *clepsydra* of waterklok is naar het schijnt voor het eerst uitgevonden óf door de Chaldeeën óf door de Egyptenaren. Water stroomde van een bovenste vergaarbak in een onderste waarop een schaalverdeling was aangebracht. (Deze manier van meten berust op een vergissing, omdat het water langzamer gaat stromen naarmate de druk bovenin vermindert.)

In de klassieke oudheid waren de clepsydra's veelvuldig in gebruik. Rond het jaar 100 v. Chr. was er een geïnstalleerd op de markt in Athene en in Rome werden ze in de gerechtshoven gebruikt om de tijd van de toespraken te meten en te beperken. Gedurende de middeleeuwen werden in Europa en in Azië waterklokken gebruikt. Het uurglas of de zandklok, welke is gebaseerd op het idee van tijd als een stroom, was altijd minder nauwkeurig. Deze schijnt pas sinds de veertiende eeuw gebruikt te zijn geweest.

Tijd als vuur

Behalve water wordt als ander symbool van kosmische energie het vuur genoemd. En zo werd ook het vuur gebruikt om de tijd te meten. In een verhandeling van 1206 na Chr. beschrijft de Arabier Al-Yazari een lichtklok, een kaars die dertien uren kon branden. Deze klok bevatte kleine balletjes in gaatjes op verschillende hoogten, ieder uur viel een balletje naar beneden en bracht een klein mechanisch figuurtje in beweging dat de pit inkortte.

Maar het waren de Chinezen die het meest gebruik maakten van het vuur om de tijd te meten. Dit werd gedaan door het verspreiden van een brandbaar poeder door een doorgaans rond labrynt dat aan een kant werd aangestoken, zodat het vuur langzaam voort kroop als bij een lont. In het midden werden vaak conventionele frasen geschreven, zoals 'een lang leven' of 'dubbel geluk', en kleine steentjes die op bepaalde plaatsen aan een draad waren bevestigd vielen naar beneden wanneer de draad opbrandde, en de bedoeling hiervan was dat ze bij het neerkomen de slaper wekten. Deze systemen, welke de tijd meten aan de hand van het stromen van een substantie of het branden van poeder, geven te kennen dat de tijd een lineaire stroom is, en op gelijke wijze gebruikte de natuurkunde van het westen een lijn om de tijd aan te duiden, naast de drie parameters van het ruimtebegrip van Euklides, voor alle metingen en beschrijvingen van voorvallen in de fysica.

Albert Einstein

De grote verandering kwam met Albert Einstein, die zich realiseerde dat tijdsaanduidingen altijd gerelateerd waren aan de positie van de waarnemer. Slechts omdat de snelheid van het licht zo hoog is - ca. 300 000 kilometer per seconde - kunnen we dit in het praktische macrofysische vlak negeren; zodra de waarnemer zich ook met een hoge snelheid voortbeweegt, wordt het, door het tijdsverschil tussen de gebeurtenis en het gadeslaan ervan, een probleem om een reeks van gebeurtenissen vast te stellen. Voor de ene toeschouwer kunnen twee gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvinden, terwijl ze voor een ander op verschillende tijdstippen kunnen gebeuren. In de hoge-energiefysica is de tijd volkomen relatief wanneer we de wisselwerking tussen atoomdeeltjes die zich bijna met lichtsnelheid voortbewegen, gadeslaan. Het idee van het ruimte-tijdcoördinatenstelsel als iets objectiefs is niet langer geldig. Het is slechts een werktuig dat door een waarnemer gebruikt kan worden om zijn speciale omgeving te beschrijven.

Einstein ontdekte ook dat aan de noodzaak om de natuurwetten op zo'n manier te formuleren dat zij dezelfde vorm hebben in alle coördinatenstelsels (tenminste voor alle waarnemers op willekeurige posities en snelheden), slechts voldaan kan worden in de beschrijving van elektromagnetische verschijnselen, wanneer alle ruimtelijke en tijdsaanduidingen relatief zijn. Iedere verandering van coördinatenstelsels vermengt ruimte en tijd op een wiskundig bepaalde wijze. Ruimte en tijd zijn derhalve onverbreekelijk met elkaar verbonden en zij vormen een vierdimensionaal geheel - dat meestal het Minkowski-Einsteiniaanse blokheelal wordt genoemd. Het lijkt alsof dit inzicht van Einstein een terugkeer is, maar dan op een hoger niveau en met wiskundige precisie, naar de eeuwenoude primitieve intuïtie, waarbij bijvoorbeeld de Azteekse god Omoteotl met de vier Tezcatlipoca's in de vier hoeken van de ruimte tegelijkertijd ruimte en tijd schiep.

Iconografie van de tijd

uit: J. van Lier en J. Simons, Tijd in beeld, in Verbum 1995, 39-43

In de loop der eeuwen heeft men de tijd op uiteenlopende manieren gestalte gegeven en voorzien van allerlei symbolen en attributen. De Tijd vormt daarom een schoolvoorbeeld van de ontwikkelingen die symbolen kunnen doormaken. De symbolen van de tijd stammen uit de klassieke oudheid, groeien en veranderen in achtereenvolgende cultuurperioden en leven voort tot op de dag van vandaag. Symbolen uit andere contexten vinden binnen het thema tijd een nieuwe toepassing.

Kairos-Opportunitas-Occasio: gunstig tijdstip

De personificatie van de tijd, zoals wij die nog altijd kennen, is langzamerhand gegroeid uit drie andere figuren. In de oudheid bestonden verschillende beelden van het begrip tijd. Twee daarvan, Kairos en Aion, versmolten met de god Kronos tot de Tijd met vleugels, slang, zeis en andere symbolen

'Kairos' is het gunstige tijdstip: het korte beslissende moment dat een keerpunt in het leven van een mens, in de geschiedenis of in de loop van het heelal aanduidt. De personificatie van dit tijdsbegrip is een - oorspronkelijk naakte - man in snelle beweging, meestal jong, nooit oud, met vleugels aan schouders en hielen. Zijn attributen zijn weegschaal, (balancerend op de snede van een) scheermes en een of twee wielen. De betekenis hiervan is: het gunstige moment is er opeens, maar kan ook weer snel voorbij zijn; dan moet je de juiste afweging maken en snel beslissen.

Aion: eeuwigheid

De Klassieken kennen ook het bijna tegenovergestelde idee van Kairos: tijd als het goddelijke principe van eeuwige en onuitputtelijke creativiteit. Gepersonifieerd is dit principe de oergod van de kosmos, de Protogonos (Eerstgeborene) onder de goden. In de Griekse en Romeinse mythologie komt deze god onder allerlei vormen en namen voor. Bepalend voor de voorstelling van de alles omvattende tijd werd de god Phanes, over wie in de Orphische mythologie wordt verteld. Phanes, zelf geboren uit Wind en Nacht, brengt alles aan het licht wat tot dan toe in het grote wereldei verborgen lag.

Dat ei cirkelt lichtend rond Phanes als zijn verblindend wit gewaad. Zo wordt Phanes uitgebeeld als een schone, gevleugelde jongeling, omgeven door de dierenriem en omwikkeld door de kronkels van een slang .

Chronos-Kronos-Saturnus

Aan de wortel van onze huidige voorstelling van de Tijd ligt de toevallige gelijkkluidendheid van de Griekse woorden chronos (tijd) en Kronos, de naam van de god die de Romeinen Saturnus noemden. Deze overeenkomst maakte dat Chronos na verloop van tijd werd geïdentificeerd met Kronos.

Kronos staat in de rij van gewelddadige goden die elkaar de opperheerschappij betwisten. Kronos (Saturnus) ontmant zijn vader Uranos (Uranus), overigens op instigatie van zijn moeder Gaia. Uranos (de Hemel) kwam iedere nacht over Gaia (Aarde) en had gemeenschap met haar. Maar hij had van het begin af aan een hekel aan de kinderen die hij bij haar verwekte. Hij verborg ze in de binnenste holte van de aarde (anders dan Phanes bracht hij ze juist niet aan het licht) Dat verdroeg Gaia niet langer en vroeg haar kinderen om hulp. Gaia maakte een scherpe sikkel, waarmee haar zoon Kronos op een nacht de oorzaak van haar voortdurende zwangerschap wegnam.

In literatuur en beeldende kunst verschijnt Kronos met een sikkel (en andere landbouwwerktuigen) omdat hij de god van de oogst en beschermer van de landbouw is. Maar het is tevens de sikkel waarmee hij zijn vader ontmande.

De mythe vertelt vervolgens dat Kronos nog gruwelijker dan zijn vader handelde en zijn eigen kinderen verslond, uit angst hetzelfde lot te ondergaan als zijn vader . Dat gebeurde later overigens toch, en wel door zijn zoon Zeus, die door zijn moeder Rhea en grootmoeder Gaia van de dood werd gered. Toen Zeus (Jupiter) was geboren gaven zij Kronos niet het kind maar een in doek gewikkelde steen om te verslinden. Soms geven kunstenaars voorkeur aan deze scène. Tot aan de opstand van Zeus bezat Kronos lange tijd de opperheerschappij en werd hij gezien als de Vader van de andere goden, waardoor hij het image van ouderdom kreeg.

Toen in later tijd de godheden werden vereenzelvigd met de destijds bekende planeten, werd Kronos (Saturnus) als de oudste van het pantheon geassocieerd met de verste en langzaamste planeet. Als zodanig werd hij ook wel afgebeeld met krukken of een houten been.

Historische ontwikkeling

De verschillende kenmerken en attributen van onze voorstelling van de tijd stammen dus uit verschillende contexten. Deze voorstellingen vinden we aanvankelijk vooral in de literatuur van de oudheid en laat-antieke wereld. De beeldend kunstenaar volgt op afstand de visionaire verteller. In de beeldende kunsten van de oudheid en laatantieke tijd (4e en 5e eeuw) wordt de tijd verbeeld als het gunstige en vluchtige tijdstip (Kairos) of als scheppende eeuwigheid (Aion-Phanes), nog niet als de verdelger van mensen en dingen die hij schiep (Kronos).

In de literatuur vond de identificatie van tijd (Chronos) en Kronos al wel in de oudheid plaats, met als oudste document een tekst van Plutarchus (geb. 47 na Chr.).

In de laat-antieke tijd treffen we de slang ook los van de figuur van Phanes aan als symbool van de tijd. De slang die in zijn eigen staart bijt, verzinnebeeldt de allesomspannende en –dragende tijd en tevens het cyclisch karakter ervan.

Ook in de Renaissance blijft de ontwikkeling van het beeld in de vorm van boekillustratie nauw verbonden met de literatuur. Zo ontstaan interessante houtsneden in de diverse edities van een boek

van Petrarca, Triomf van de tijd (15e en 16e eeuw). In de Renaissance worden de in de oudheid gelegde verbindingen tussen Chronos en Kronos weer opgediept en nu ook op prenten en schilderijen uitgebeeld. We zien de tijd dan niet meer als een schone jongeling, maar als een oude van dagen.

De positieve beelden van dageraad en leven raken op de achtergrond of verdwijnen uit het zicht. De lugubere kanten van het Saturnusbeeld krijgen in de voorstelling van de tijd de overhand. De relatie van tijd met eeuwigheid (Aion) en het gunstige tijdstip (Kairos) dooft uit. Tijd wordt steeds meer de metgezel van de dood. In de Renaissance wordt ook een nieuw nummer aan het repertoire toegevoegd, dat niet meer verdwijnen zal: de zandloper. De zandloper wordt als pars pro toto op zich al symbool van de tijd en daarom soms zelf voorzien van twee vleugels.

DE SCHEPPING VAN DE TIJD

uit: Kristen Lipincott red., het verhaal van de tijd , pag 18 e.v.

Niet alle culturen bepalen of ervaren de tijd op dezelfde wijze. Het idee van tijd als een wezenlijk cyclisch fenomeen in de natuur wordt, uiteraard, ingegeven door een aantal natuurverschijnselen, zoals het wassen en afnemen van de maan, de opeenvolging van dag en nacht, het regelmatig opkomen en ondergaan van de sterren en de wisselingen der seizoenen. Maar er zijn bepaalde feiten des levens, zoals lichamelijk verval en het verouderingsproces, die er voor pleiten dat tijd niet slechts lineair is, maar zich bovendien in één richting voortbeweegt, van het verleden door het heden naar de toekomst. De meeste samenlevingen hebben een tijdmetingssysteem bedacht waarin zowel de cyclische als de lineaire aspecten verwerkt zijn, maar de onderlinge verhoudingen tussen die twee verschillen enorm. Bovendien lijkt haast elke toonaangevende cultuur op deze aardbodem het begrip tijd op geheel eigen wijze te interpreteren.

scheppingsverhalen en de tijd

Een van de beste manieren om de diverse veronderstellingen die verschillende culturen over tijd hebben te verkennen, is het bestuderen van hun scheppingsverhalen - om de rol die tijd daarin speelt te bepalen en na te gaan op welke wijzen deze formules een breder begrip van de werking van het heelal onderbouwen. Zo lijkt bij het jodendom, het christendom en de islam - die alle drie hun beeld van Gods schepping gevormd hebben naar de eerste regels van het eerste boek van Genesis - het lineaire karakter van de tijd te overheersen.

In andere culturen, waar het beeld van de goden niet zozeer ontleend is aan de mensenwereld, overheerst het cyclische karakter van de tijd. In die gevallen wordt de verhouding tussen goden en mensen vaak bepaald door de wederzijdse erkenning van het feit dat het voortbestaan van de wereld zelf - en daarmee het voortbestaan van de tijd - afhangt van de bereidheid van de mens om zijn rol te spelen. De Navajo uit zuidelijk Noord-Amerika geloven bijvoorbeeld dat alleen de mens het evenwicht van de natuur kan verstoren. In dergelijke samenlevingen helpen bepaalde rituelen op gezette tijden van het jaar het voortbestaan van de tijd te waarborgen. In de meeste van deze rituelen ligt een element besloten van het heropvoeren van de oorspronkelijke episoden van de schepping van de wereld.

Heeft de tijd altijd bestaan?

De vroege christenen erfden niet alleen de verhalende structuur van het Oude Testament, ze waren tevens de erfgenamen van de Griekse traditie van het Socratisch vorsen en het geloof dat alle vragen te beantwoorden zijn als het intellect maar rigoureuus genoeg is.

Een van de punten waarover zij zich ruim duizend jaar het hoofd braken betrof de schepping van de tijd. Voor de vroege kerkvaders was de kernvraag deze: toen God het heelal schiep, schiep hij dat toen in tijd, of moest hij eerst een matrix van ruimte en tijd scheppen voordat hij de materie schiep? Een van de hoofdproblemen lijkt daarbij geweest te zijn de opeenvolging van

gebeurtenissen zoals deze in de eerste regels van Genesis verteld worden. Want, zoals de hoogerwaarde Beda uitlegt, als de wereld begon op 19 maart, dan kon de tijd *per se* nooit eerder begonnen zijn dan op 23 maart, toen God de zon schiep. Of, zoals in een later commentaar wordt aangevoerd,

'... vóór de schepping van de zon was er tijd noch uur, omdat er niets was dat een schaduw kon werpen, dat wil zeggen niets waardoor tijd of uur gemeten kon worden'.

Na eeuwen van verhit debat werd door het Vierde Lateraans Concilie de officiële Kerkleer vastgelegd dat God 'alle geestelijke en lichamelijke, alle hemelse en aardse dingen' tegelijkertijd uit het niets geschapen had. Het volgende probleem was echter dat ze nu nog moesten zien vast te stellen wanneer de wereld precies geschapen was. Want als het geheel van alles op deze wereld *in* de tijd geschapen was, dan moest er al een specifieke tijd geweest zijn toen het heelal begon.

Thema mundi

De Griekse en Romeinse filosofen geloofden ook dat er een bepaalde ordening van de sterren en planeten geweest moest zijn aan het begin van de tijd. Die configuratie stond bekend als de *thema mundi* en werd weergegeven door een soort van horoscopische kaart, waarop alle planeten een plek hadden 'in' bepaalde tekens van de dierenriem op het moment dat het heelal geschapen werd. De structuur van de *thema mundi* vertoonde kleine onderlinge afwijkingen bij de verschillende culturen in het Middellandse-Zeegebied. De culturen die hun religieuze jaar in de lente begonnen, gingen ervan uit dat de zon in het teken van de Ram stond toen het heelal geschapen werd. Maar op de *thema mundi* van de culturen die hun jaar in de zomer begonnen, zoals de Egyptenaren, prijkte veeleer het teken van de Leeuw.

Ondanks deze geschillen verloopt de geschiedenis van de verluuchting van de eerste hoofdstukken van Genesis betrekkelijk rustig. Kunstenaars komen al vrij vroeg tot de ontdekking dat de eerste zes dagen van de Genesiscyclus het mooiste tot uitdrukking komen als 'stripverhaal'. De eerste handeling van elke dag - de schepping van hemel en aarde en licht, de schepping van de wateren, de schepping van de planten, de schepping van zon, maan en sterren, de schepping van de vissen, de schepping van de dieren en, ten slotte, de schepping van man en vrouw - wordt voorgesteld met een gelijkvormigheid die de herhalende cadansen van de tekst doet weerklinken. De centrale figuur in elke scène is God de Vader en de loop der gebeurtenissen kan in het algemeen worden aangegeven door kleine veranderingen in Zijn attributen of metgezellen. De handelingen volgen elkaar op. Het idee is dat men het verhaal 'leest' terwijl men van schilderij naar schilderij loopt.

Het is belangrijk dat we er even bij stilstaan wat dit zegt over iemands tijdregistratie. Het ritme van de schilderijen in al die vroeg gedrukte bijbels is gebaseerd op de vooronderstelling dat de tijd voortschrijdt als we van de ene lijst naar de volgende lopen. Als de volgorde van de schilderijen omgekeerd was, dan zou er aan het verhaal geen touw meer vast te knopen zijn. Er is ook een vaag besef dat de mens een soort van vooruitgang boekt door zich van de ene dag naar de volgende te begeven. Dat houdt in dat de Schepping van de Mens de laatste en de beste is van Gods daden. De schilderijen mogen dan nog zo eenvoudig zijn, ze logenstraffen een heel web van opvattingen over westerse ideeën omtrent tijd - dat gebeurtenissen zich binnen de tijd voortbewegen en ontwikkelen, dat de tijd zelf met allerlei handelingen mee voort lijkt te schrijden; dat een gebeurtenis lijkt te ontstaan uit een vorige gebeurtenis, enzovoorts. Daar al wat bestaat een manifestatie is van de wil van God, bestaat niets zonder reden.

De christelijke kerk erfde het idee dat het heelal begon op de lentedenavonds, als de zon in het teken van Aries, de Ram, leek te staan. Talloze versies van de *thema mundi* verschijnen in schilderijen, beelden, manuscripten en gedrukte boeken. In de houtsneden bij dit boek, dat de heilige riten van de katholieke kerk beschrijft, staat God de Vader afgebeeld die een kleine, glimlachende beeltenis van de zon precies op het sterrenbeeld van de Ram plaatst. Men gaat ervan uit dat eenieder die dit boek las, bekend was met de beelden uit de *thema mundi* en dit uit zou leggen als een afbeelding van God de Vader die bezig was het heelal te scheppen *in* de tijd.

Scheiding van licht en duisternis

In de Roda-bijbel staat een gecompriëerde versie van de eerste hoofdstukken van Genesis. De Scheiding van Licht en Duisternis wordt uitgedrukt door twee personificaties: een figuur met een donkere huid voor de Nacht (Nox) en een figuur met een lichtere huid voor de Dag (Dies). Onder de Nacht staat een ongewone personificatie van de Afgrond - een waterig wezen met een donker gezicht. De grote cirkel midden op de pagina geeft mogelijk de beschrijving weer van God die 'een passer heeft gezet op de Afgrond' (Spreuken 8:27) - de onderverdeelde cirkel is een vorm die deze passer trekt of die duidt op de onderverdeling van het heelal in de vier elementen - met de rode en blauwe kleurschakeringen voor lucht, vuur, aarde en water.

Voor de meeste christelijke filosofen betekende Openbaringen 21: 5-6, waarin Christus zegt, 'Ik ben de Alfa en de Omega, het begin en het einde', dat de schepping van de tijd ook het einde van de tijd impliceerde en dat het heelal geordend was volgens een plan, waarvan sommige aspecten door de menselijke geest bevat konden worden. In het begin van de 12de eeuw probeerde Honorius van Autun, in een afbeelding getiteld *Kosmos* in zijn boek *Clavis Physicae* ('De Sleutel tot de Natuur') uit te leggen hoe de hele geschiedenis van de wereld in gang wordt gezet door de toonaangevende principes van Goedheid, Rechtvaardigheid, Deugd, Verstand, Wezen, Leven en Wijsheid. Deze principes bepalen de manier waarop Ongevormde Materie bewerkt kan worden door Tijd en Plaats (*Tempus* en *Locus*) om aldus oorzaak en gevolg (*Effectus causarum*) teweeg te brengen. De laatste afbeelding in het miniatuur toont God die de gordijnen dichttrekt voor zijn schepping. Als God de schepper aller dingen is, dan valt hét eind van de tijd binnen zijn plan van de kosmos.

een metende God

Een van de fundamentele componenten van de manier waarop de westerling de onzekerheden van zijn wereld benadert, is zijn behoefte aan structuur aanbrengen, aan tellen, meten en benoemen. Klassieke afbeeldingen van een schepper-god die al metend het heelal pasklaar maakt, lijken een culturele constante in het hele Middellandse-Zeegebied. Zo beschrijft Plato in zijn *Timaeus* de Demiurg, een scheppende kracht die chaos omvormt tot redelijkheid door middel van berekeningen.

In het Boek der Wijsheid, in het Oude Testament, wordt de hand van God de Vader beschreven als 'de hand die uit vormeloze materie de wereld schiep' (11:18), en de profeet Jesaja (40:12) vraagt: 'Wie mat de wateren met zijn holle hand, bepaalde de omvang der hemelen met een span, vatte met een maat het stof der aarde, woog de bergen met een waag en de heuvelen met een weegschaal?'

Dienovereenkomstig wordt God de Vader in de grote, verluchte bijbels van de Middeleeuwen dikwijls scheppend en metend afgebeeld - met een passer of een weegschaal in de hand. Een aantal wetenschappers heeft deze afbeeldingen van 'God de bouwmeester' direct in verband gebracht met de herontdekking van bepaalde invloedrijke Platonische teksten in de twaalfde eeuw. Een figuur als de schepper-architect uit Philo's commentaar op Plato's geschriften spreekt de mensen aan. Net als God, redeneerde Philo, scheidt de architect iets tastbaars uit niets anders dan zijn eigen ideeën.

de goden gunstig stemmen

Culturen die tot wasdom gekomen zijn in een onvoorspelbare of vijandige omgeving zien het heelal vaak als een plek waar het ook wemelt van de gevaren. De kosmos zelf wordt gekarakteriseerd door voortdurende conflicten tussen tegengestelde krachten. De rol van de mens in dit proces is het gunstig stemmen en ondersteunen van de strijdende goden, in de hoop dat hij - als hij het goed doet - mag overleven. Dit idee is typerend voor culturen met overwegend cyclische rituelen.

De belangrijkste god van het oude Mesopotamië was Marduk, die zijn plaats verwierf door de krachten van chaos en anarchie te verslaan. Deze veldslagen worden uitvoerig verslagen in de

scheppingsverhalen van Mesopotamië die bekendstaan als de *Enuma Elish*. Een fundamenteel onderdeel van de cyclus van cultuurfeesten - met name die rondom de komst van het Nieuwe Jaar tijdens de lentenachtevening - was de heropvoering van Marduks strijd tegen de watergodin Ti'amat. Aangezien de hiërarchie van de Babylonische staat gezien werd als een afspiegeling van het hemelse pantheon, nam de koning de rol van Marduk op zich. Als de koning eens niet kon of wilde deelnemen aan deze ceremoniën, zoals gebeurde tijdens de regering van koning Nabonidus (555-539 v.Chr.), de laatste heerser van het Neo-Babylonische Rijk, werd het begin van het Nieuwe Jaar uitgesteld. De tijd stond dan -letterlijk - stil voor het koninkrijk. Voor Neo-Babyloniërs waren die gebeurtenissen misschien wel een bewijs: het feit dat de koning het niet opbracht het Nieuwe Jaar te vieren, bespoedigde wel degelijk het einde van de beschaving zoals de Neo-Babyloniërs die kenden.

De Azteken geloofden ook dat hun deelname door de goden gewenst was, teneinde de tijd voort te laten duren. De eerste vier scheppingen waren mislukt omdat de bewoners niet voldeden aan de verwachting van de goden. En als de bewoners van de huidige wereld, de 'vijfde' de goden niet trouw bleven, dan zouden ook zij vernietigd worden, dit geval hield de goden trouw blijven mensenoffers in, om hen te voorzien van een voortdurende voorraad verkwikkend bloed. Het offer maakte deel uit van het contract dat mens en god bij de inwijding van de 'vijfde zon' waren overeengekomen.

Net als vele andere culturen, putten de Navajo kracht uit het telkens weer vertellen van de verhalen van hun scheppingscycli, vooral in tijd van onzekerheid of verandering. Door de scheppingsverhalen voor te dragen gaan de Navajo terug naar de bron om stil te staan bij wie ze en waar ze vandaan komen. Ze geloven dat het heelal een zorgvuldig uitgebalanceerd geheel is, waarin gewelddadige tegengestelde kracht op geraffineerde wijze met elkaar in harmonie worden gebracht. Als de mens in staat is dit evenwicht te verstoren, en daarom is het de plicht van de mens ervoor te zorgen dat dit evenwicht instandgehouden en 'hersteld' wordt als de zaken uit balans beginnen te raken. Dit 'herstellen' vindt plaats door terug te keren naar de verhalen over de eigen schepping en de oorspronkelijke harmonie van de wereld.

hindoeïsme: tijd is geen onafhankelijke werkelijkheid

Er zijn zeker cyclische tijdsaspecten in het hindoeïsme, maar het is niet de tijd die de mens aan god bindt. De fundamentele cyclus is het proces, de *dharma*, van geboorte, groei, aftakeling en dood. Het ene aspect van de *dharma* kan buiten het andere, en die gedachte spreekt ook uit vele van de meest indrukwekkende afbeeldingen van de hindoeïsten. Het idee ligt besloten in de figuur van de Heer Shiva zelf, die niet alleen het principe van de ontbinding (*tamas*) is, maar ook het principe van de vreugde (*ananda*), die fundamenteel is voor de tijdswaarneming. Deze tweeslachtigheid is uit te drukken in schoonheid - zoals in de verschijning van de dansende Shiva Nataraja - of kan zo prachtig zijn dat eenieder die ernaar kijkt door vrees bevangen wordt. Zo verklaart Vishnu in de *Bhagavad-gita*, als hij voor prins Arjuna verschijnt als Schepper en Vernietiger, zijn angstaanjagende gestalte met de woorden:

'Ik ben de onsterfelijke en ook de dood... Ik ben de Dood die alles grijpt, de oorsprong van alles dat wezen zal... Weet dat ik de Tijd ben, die de werelden doet vergaan als zij rijp zijn, en vernietiging over hen brengt.'

In het hindoeïsme is de rol van de mens in het leven zo goed mogelijk zijn best te doen in de toestand van het leven waarin hij op dat moment geboren is. En, zoals de mens het onderwerp is van voortdurende wedergeboorte, zo zal de wereld waarin hij leeft telkens opnieuw geboren worden. Voor de westerse geest, zo gewend aan afbakening, is het allesomvattende, zich eeuwig ontwikkelende systeem van hindoeïsme vaak moeilijk te bevatten.

Waar monotheïstische godsdiensten erop gespist zijn dat ene, onaantastbare antwoord op alle vragen te vinden, is complexiteit juist kenmerkend voor het hindoeïsme. Er zijn talloze verschillende verhalen over de wijze waarop en de volgorde waarin de wereld geschapen is. Het principe dat eraan ten grondslag ligt, lijkt te zijn dat het heelal zijn oorsprong vindt in de kosmische geest, met zijn drang tot scheppen en handelen. De manifestaties van dit handelen zijn in theorie echter eindeloos. Bovendien kunnen goden als Vishnu een andere verschijning aannemen om een nieuwe wereld te scheppen, omdat de wereld onderwerp van een eeuwige herschepping is. Dientengevolge is tijd een uitermate betrekkelijk iets. Tijd bezit geen eigen onafhankelijke werkelijkheid.

tijd is verleden tijd

In een aantal culturen verwijzen de gebeurtenissen rondom de schepping in de wereld niet naar een historisch verleden, maar vormen zij een onderdeel van wat men wel 'een levend verleden' noemt. Zowel de Maori's als de aborigines in Australië zien het verleden als iets dat hand in hand gaat met het heden.

Het verleden is het actieve principe dat uitlegt waarom de dingen zijn zoals ze zijn. Als zodanig hebben de verhalen die aan de schepping van de aarde vastzitten een tastbare werkelijkheid: ze vertellen de mens hoe zij nu moet leven. De stam stelt zich tot doel deze verhalen actueel en levendig te houden. Het idee dat de voorouders alleen in het verleden bestonden is in dat verband onzinnig. De vitaliteit van de voorouders lijkt voor de aborigines maar al te duidelijk uit de eigenschappen van het landschap dat hen omringt. Een berg, een holte in een steen, een rivier zijn geen plaatsen waar de voorouders leefden, maar plaatsen waar zij leven.

Deze bezieling van het verleden gaat een stapje verder dan bij de Maori's. Wie het christelijk tijdsbesef vergelijkt met dat van de Maori's, al tot de conclusie komen dat het christelijke begrip van het heden samenhangt met de toekomst, terwijl de tijd van de Maori's gebaseerd is op een stevige integratie van verleden en heden. Om met de Nieuw-Zeelandse historicus J.C.H. King te spreken: "Geschiedenis is de navelstreng die ons met het verleden verbindt en die het heden voedt door het heden begrijpelijk te maken. We kunnen alleen weten waar we zijn als we ook weten waar we - als individu en als volk - vandaan komen." Op die wijze is voor de Maori's het verleden het hoofdbestanddeel van heden en toekomst. De term Daarmee het verleden aangeduid wordt is *Nga wa o mua*. Dit betekent 'de tijd die voor ons ligt'. Omdat het verleden kenbaar is, ligt het altijd 'voor ons'.

Tijd en ruimte in de islam: heilig

In de islam is tijd heilige tijd en ruimte heilige ruimte. De voorschriften zijn, in hun essentie, vastgelegd in de koran, die voor moslims Gods laatste openbaring is, aan de mens overgedragen door de laatste van Zijn Profeten, Mohammed, in Mekka en Medina aan het begin van de zevende eeuw. De consequenties van deze voorschriften vormen een aantal van de meest kenmerkende aspecten van het islamitische ritueel en dagelijks leven.

Het moslimjaar is strikt lunair; het begin van de maand wordt bepaald door het moment waarop de maansikkel voor het eerst zichtbaar wordt. Er zijn twee maanden die in het bijzonder heilig zijn (zie onder). De dag begint, evenals de maanden, bij zonsondergang. De dag en de nacht worden onderverdeeld in tijden die gereserveerd zijn voor vijf gebeden, en die tijden worden vastgesteld aan de hand van de voorschriften van de Profeet Mohammed.

De moslimwereld is gecentreerd rondom de Kaaba in Mekka, een bouwwerk dat, volgens de islamitische traditie, gesticht is door Abraham. Het wordt vereerd als een symbool van de aanwezigheid van God. Het gebed en andere godsdienstige handelingen moeten uitgevoerd

een mythische tijd

worden in de heilige richting met het gezicht naar de Kaaba, die in alle talen van het islamitische gemenebest *qibla* heet.

Alle religieuze bouwwerken van de moslims zijn gericht op de *qibla* en soms, als een belangrijk godsdienstig gebouw het stadsbeeld domineert, is de gehele stad naar de *qibla* gericht. Behalve dat de moslims elke dag in het gebed het gezicht naar de Kaaba moeten keren, zijn ze verplicht eens in hun leven op rituele pelgrimstocht (*hajj*) naar Mekka te gaan.

Computermuezzin

De *muezzin*, die vanaf de minaret van een moslims opriep tot het gebed, was ofwel goed op de hoogte van de volkssterren kunde en volgde dus de eenvoudige procedures die de wetgeleerden aanrieden, of hij leerde het vaststellen van de gebedstijden van een sterrenkundige, uitgerust met tabellen of een daartoe geschikt instrument als een astrolabium of een zonnewijzer.

Zonnewijzers waarop de daglichturen en de tijden van de daglichtgebeden stonden aangegeven, behoorden zelfs tot de standaarduitrusting van veel middeleeuwse moskeeën; helaas zijn er niet veel overgebleven die nog functioneren.

In Egypte werd in de dertiende eeuw het beroep van moskee-sterrenkunde (*muwaqqit*) geïntroduceerd. Moskeesterrenkundigen waren mannen die speciaal waren opgeleid in de sterrenkundige tijdwaarneming.

In onze eeuw worden deze methoden van de middeleeuwse wetgeleerden niet meer toegepast. Tot het computertijdperk werden de gebedstijden berekend door de plaatselijke meetafdeling of een andere dienst die do de religieuze autoriteiten erkend werd. Tegenwoordig zijn er elektronische apparaatjes in de handel die afgesteld kunnen worden op elke willekeurige plaats en die gaan piepen, als het tijd is voor het gebed. De gebedstijden voor de diverse plaatsen zijn te vinden op het Internet. De meeste *muezzins*, of hun vooraf opgenomen plaatsvervangers, kondigen de oproep tot het gebed af op tijden die zijn vastgelegd in speciale tabellen of die gegeven worden in agenda's en dagbladen.